

Fosterbegravelser

– en skikk utenom alle skikker

Innledning

Graver er en unik kilde til kunnskap om fortiden, både når det gjelder materiell kultur, samfunnsorganisering og religion. Arkeologer befatter seg ofte og gjerne med undersøkelser av forhistoriske gravminner, og utallige forskningsprosjekter har tatt for seg forskjellige gravtyper og gravgods fra de ulike periodene i forhistorien. Også middelalderens gravskikk er etter hvert godt dokumentert. Gravskikk av nyere dato derimot, hører tradisjonelt ikke til arkeologenes ansvars- og interesseområde. Siden graver fra etterreformatorisk tid ikke er automatisk fredete kulturminner, hører det til sjeldenhetene at man får mulighet til å undersøke slike. Dessuten kjenner man jo gravritualer og skikker fra vår nære fortid godt fra skriftlige kilder – man skulle ikke tro at nyere gravmateriale ville by på de helt store overraskelsene.

Tilbake i tidlig middelalder finnes det variasjoner i gravskikk, men i løpet av middelalderen blir alt mer regulert og uniformt. Normer for kristen gravlegging hevdes å være at gravene skal ligge innenfor kirkegårdens grenser, øst-vest orientert og uten gravgods. Men det finnes unntak også fra disse reglene. Folk kan f.eks. av ulike årsaker ha blitt begravet utenfor kirkegården. Enkelte eksempler på gravgods finnes også. Individuelle forskjeller og unntak fra normer og regler forekommer i det hele tatt oftere enn man skulle tro, også i nyere tids gravskikk.

Karakteristisk for slike unntak fra reglene er at de ikke alltid kjennes fra skriftlige kilder. De avspeiler gjerne folkelige ideer og forestillinger som eksisterer parallelt med offisiell religionsutøvelse. Det kan være langt mellom teori og praksis, mellom nedskrevne regler og folkelige skikker. Gjenstandsmateriale kan derfor være en viktig kilde til å belyse den mer folkelige siden av religionsutøvelse i nyere tid. I denne artikkelen skal jeg ta for meg et eksempel på unntak fra offisielle regler. Det handler om en gjenstandsgruppe som det er forholdsvis vanlig å finne ved kirkeundersøkelser i Norge, men som allikevel ikke er nedfelt i skriftlige kilder i noen særlig grad: små skrin som inneholder fosterbegravelser.

Materialet i denne artikkelen er en del av min hovedfagsavhandling i arkeologi om gjenstandsfunn fra middelalderkirker på Vestlandet (under arbeid). Dateringsmessig strekker funnene seg fra middelalder til moderne tid, og det har derfor vært naturlig å benytte seg av en del skriftlige kilder i arbeidet med avhandlingen. Begrepet ”skriftlige kilder” innbefatter her også noe som egentlig kan kalles en blanding av skriftlig og muntlig kildemateriale, nemlig ulike typer folkeminnesamlinger. Disse bygger hovedsakelig på muntlig tradisjonsmateriale som er samlet inn og nedskrevet. Her kan man f.eks. finne opplysninger om folketro som i dag har gått i glemmeboken. Mange slike folkeminneopptegnelser er gjort på begynnelsen av 1900-tallet. Informasjonen herfra går sjelden lengre tilbake i tid enn 1700-tallet, i enkelte tilfeller til slutten av 1600-tallet. Hovedvekten ligger på 1800 og 1900-tallet. Felles for opplysninger hentet fra slike typer kilder er at de kan være vanskelig å tidfeste nøyaktig, men der ikke annet er oppgitt befinner vi oss innenfor tidsrommet nevnt ovenfor når jeg snakker om folketro og tradisjonsmateriale. Når det gjelder tidligere forskning gjort spesifikt på temaet fosterskrin, har folkeminnegranskeren Olav Bø skrevet en svært utførlig artikkel om temaet i 1960. Denne har også vært til stor hjelp for meg i arbeidet med avhandlingen. De omfattende opplysningene om trosforestillinger omkring fosterbegravelser i Bøs artikkel er etter min mening fortsatt aktuelle.

Bakgrunn for funnene

I årenes løp er det gjennomført mye restaurerings- og byggearbeid i gamle norske kirker. I middelalderkirker har man gjerne gjennomført arkeologiske undersøkelser i forbindelse med arbeidet. Hvor omfattende disse undersøkelsene har vært, varierer som regel med omfanget av byggeaktiviteten. I kirkearkeologiens tidlige fase var man mest opptatt av å kartlegge selve kirkebyggets arkitektur og konstruksjonsdetaljer, men etter hvert har man også foretatt systematisk innsamling og dokumentasjon av de mange småsakene som dukker opp ved slike undersøkelser. Det er naturlig nok snakk om et mylder av gjenstandstyper, som på ulikt vis har samlet seg under kirkegulvet gjennom generasjoner. For eksempel mynter, bokbeslag, smykker, knapper, kritt Piper, dukkefigurer, nåler, nøkler, tilskårne pinner - og altså skrin som inneholder fosterbegravelser.

Fosterskrinene kommer imidlertid i en særstilling i forhold til det innsamlede materialet ellers. Ettersom skrinene representerer en form for begravelse, har man ofte hatt etiske betenkeligheter i forbindelse med å fjerne skrinene fra kirken, og man har valgt å la dem bli liggende der. Dateringsmessig omfattes skrinene ikke nødvendigvis av loven om automatisk fredete kulturminner, da en del av dem er av yngre dato. Disse faktorene gjør at få skrin er blitt tatt inn til musèene. Enkelte skrin finnes det allikevel i Bergen Museums middelaldersamlinger. Fra Borgund stavkirke i Sogn finnes det i alt åtte skrin, i tillegg til tre skrinlokk (BRM 43/5, 43/6, 43/7, 43/8, 43/9, 43/10, 43/11a- b- c). Foruten dette kjenner man til utallige funn av slike skrin i kirker rundt omkring i landet. Olav Bø nevner i sin artikkel skrinfunn fra bl.a. disse kirkene: Borgund stavkirke i Lærdal, Sogn og Fj.; Vangskyrkja på Voss,

Hordaland; Urnes stavkirke i Luster, Sogn og Fj.; Reinli stavkirke i Sør- Aurdal, Oppland; Øyer kirke i Øyer, Oppland; Eidsborg stavkirke i Tokke, Telemark; Røldal stavkirke i Odda, Hordaland; Kvinnherad kirke i Kvinnherad, Hordaland; Hamre kirke i Osterøy, Hordaland; Fjelberg kirke i Kvinnherad, Hordaland; Bygstad kirke i Gaular, Sogn og Fj.; Årdal kirke i Årdal, Sogn og Fj.; Gaupne kirke i Luster, Sogn og Fj.; Aurland kirke i Aurland, Sogn og Fj.; Fjæland kirke i Sogndal, Sogn og Fj.; Bolsøya kirke (revet 1907) i Molde, Møre og Romsdal; Sørli kirke i Lierne, Nord-Trøndelag; Leksvik kirke i Leksvik, Nord-Trøndelag, Sylte kirke i Norddal, Møre og Romsdal; Eid kirke i Eid, Sogn og Fj.; Nedstryn kirke i Stryn, Sogn og Fj., og Skjong kirke i Rogaland. Han nevner også noen eksempler fra Sverige, bl.a. Östervallskogs kyrka i Värmland, Askersunds landsförsamlings kyrka og Lye kyrka på Gotland (Bø 1960). I tillegg kjenner man til flere funn fra nyere undersøkelser, f.eks. Eid kirke i Nordfjord (bl.a. Sunnmørsposten, 20.03.98) og Nedstryn kirke i Stryn (Christie 1963). Det ser med andre ord ikke ut til å være snakk om en marginal skikk, men tvert imot én som har vært ganske utbredt.

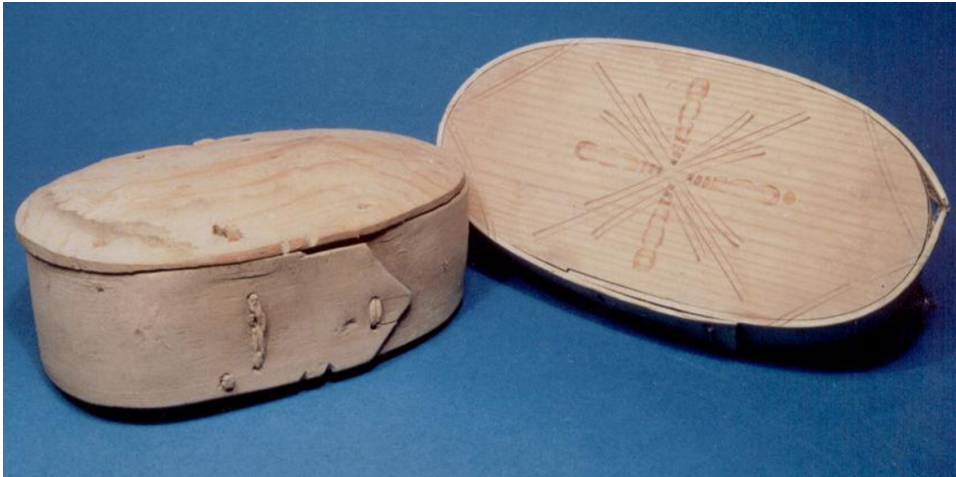
Skrinenes beskaffenhet

Skrinene varierer i både materiale, utforming og størrelse. Folk har benyttet seg av det de har hatt for hånden, alt fra hjemmelagede småesker til sekundært brukt emballasje av forskjellig slag. Noen kan være forseggjorte og vakkert dekorerte, andre enklere i formen. De er ofte laget av tre, men andre materialer forekommer også. Vanlige typer er bl.a. såkalte "sveipeskrin", dvs. ovale treesker som er laget ved at et tynt treflak blir sveipet rundt en oval bunn, og skyvelokkskrin, dvs. rektangulære treesker som gjerne er skåret ut av ett stykke og har innfelt skyvelokk i toppen. Disse ligner gammeldagse pennaler. Særlig sveipeskrinene er ofte dekorert med karveskurd og/eller svidekor. Det finnes også eksempler på at skrin kan være malte. Skrinene har antagelig oftest hatt lokk, men disse er i noen tilfeller borte når skrinet blir funnet. Andre ganger kan lokkene være alt man finner. I de tilfellene hvor lokket er inntakt, kan man i enkelte tilfeller finne rester av fostre i skrinene, og disse er gjerne svøpt i et lite klede. Det finnes også eksempler på at det har vært brukt avispapir som svøp.

Når det gjelder skrinene fra Borgund, er tre av disse ovale skrin i sveipeteknikk. I tillegg er det tre ovale lokk som hører til slike typer skrin (se fig. 1 og 2). Skrinene og lokkene er alle dekorert med utskjæringer og/eller svidekor, bortsett fra ett lokk. Dette lokket stammer kanskje fra sekundært brukt emballasje, for det har en delvis lesbar etikett: "...i Lærdal". Det ene sveipeskrinet hvor lokket er inntakt inneholder et hvitt klede, men eventuelle beinrester er såpass nedbrutt at det bare er litt "rusk" bevart. Et av sveipeskrinene har helt løst lokk og det siste mangler lokk, så i disse er ingenting bevart. Det finnes ett skrin av typen med skyvelokk (se fig. 3). Dette er udekorert, men har tre innskårne tegn som er vanskelig å tyde. Skrinet inneholder tydelige beinrester som er svøpt i et hvitt klede. To skrin er laget av små plankebiter som er satt sammen med jernstifter. De er udekorerte, men det ene består tydeligvis av materialer tatt fra emballasje av noe slag. Delvis leselige etiketter på dette sier bl. a.

Figur 1. Sveipeskrin fra Borgund stavkirke (Foto: John Olsen).

Figur 2. Sveipeskrin og –lokk fra Borgund stavkirke (Foto: John Olsen).

”...fabrik Berlin” og ”225 gram” (se fig. 3). Disse to skrinene ser ut til å være snekret sammen spesielt til sitt formål. Det ene mangler lokk og er tomt, mens skrinet med etikettene er inntakt og inneholder beinrester svøpt i hvitt klede.

De to siste skrinene fra Borgund er noe spesielle, og illustrerer godt at man har benyttet seg av det man har hatt for hånden. Det ene er en eske i papp som opprinnelig har inneholdt stivelse. Esken er i blått, rødt og hvitt og av merket ”Mack’s Dobbel

Figur 3. Skyvelokkskrin og skrin med etikettrester fra Borgund stavkirke (Foto: John Olsen).

Stivelse". Esken inneholder en del av en avisside, fra en utgave av "The Times" fra 1898. Denne har antagelig vært svøpt rundt fosteret, men ingen beinrester er bevart. Det andre skrinet er en rød fyrstikkeske i tre fra "H. Jölsens tændstikker, Enebak, Norway". På esken er det også to årstall, 1873 og 1876. Esken inneholder et hvitt klede, men dette er så sammenklistret at det ikke har vært mulig å undersøke innholdet uten å ødelegge det. Ved røntgengjennomlysning kan det imidlertid skimtes noe som kan være små beinrester. Selve fyrstikkesken er forøvrig også pakket inn i et hvitt stoffstykke (se fig. 4).

Distribusjon

Skrinene fra Borgund kirke illustrerer godt mangfoldet i dette materialet. Når det gjelder distribusjon av skrinene, er dette nesten like forskjellig som skrinene selv. Karakteristisk er imidlertid at de gjerne er lagt ned der man hadde mulighet til det: i sprekker i kirkemuren eller kirkegårdsmuren, inn igjennom lufteluker i kirken, innimellom kister i gravkamre, under løse bordgulv og liknende. Der det har vært mulig å stikke noe inn igjennom en luke eller liknende i kirken, har man ved noen undersøkelser funnet flere skrin på samme sted. I forbindelse med undersøkelser i grunnen under Nedstryn kirke i 1963 ble det funnet "adskillige små treskrin og øskjer som har vært brukt som kister for ufullbårne barn" (Christie 1963). Skrinene er opplyst å være funnet både i flisfyllen under korgulvet og stukket inn i den nåværende kirkes grunnmur. Graveren som var med på undersøkelsene i 1963, kunne opplyse at flere skrin var funnet innenfor en åpning som før hadde vært i kirkemuren. Åpningen var ca. 50x50 cm. stor og firkantet. Her hadde det vært mulig å stikke skrin inn utenfra. Skrinene ble ikke tatt inn til musèet, men blir i dag oppbevart i et skap i bærerommet i Nedstryn kirke.

Skrinene fra Borgund er funnet både i koret, skipet og i "søndre omgang" (beskrivelse fra funnkatalog, Lidén 1969). To av skrinene er funnet like ved nordmuren i koret, og disse kan muligens ha blitt stukket inn utenfra (Lidén, pers. komm. 2005). Andre

Figur 4. Stivelseseske og fyrstikkeske fra Borgund stavkirke (Foto: John Olsen).

kan ha blitt lagt ned under gulvet f.eks. ved å løfte på gulvbord. Det er med andre ord ikke snakk om *begravelser* i bokstavelig forstand, idet skrinene man finner ikke fysisk er gravd ned i jorden. Jeg har allikevel valgt å benytte betegnelsen fosterbegravelser, all den tid det er snakk om små mennesker som har fått et hvilested i vigslet grunn. Både kirkebygningen og det området kirken stod på har her vært betraktet som vigslet jord (Vibe Müller 1984).

Etter både svensk og norsk tradisjon er det kjent at aborter i seinere tid ble satt ned i graver på kirkegården (Bø 1960), d.v.s. ikke i egne smågraver men sammen med andre mennesker som skulle begraves. I enkelte tilfeller kunne det være slektninger, men det vanligste var at de ble gravlagt med ukjente personer. Fostrene ble satt i jorden ved neste gravferd. Det er også kjent at skrin med fostre kunne gjemmes i kirken i påvente av en slik anledning (Bø 1960). Det er derfor sannsynlig at det som er funnet av slike skrin ikke er representativt for det totale antallet fosterbegravelser. Dette impliserer også at noen av skrinene som er funnet egentlig er deponert i kirken i påvente av å bli begravet seinere. Å gravlegge fostre og dødfødte barn anonymt i en annen persons grav var faktisk praksis i Norge helt opp til i alle fall 1970-tallet, kanskje enda lenger (bl. a. Dagbladet 24.10.05). På 1990-tallet kom det en ny lov som fastslo at også dødfødte har rett til en egen grav (LOV-1996-06-07-32, Kap. 1, §6).

Datering

Å datere disse fosterbegravelsene er ikke alltid enkelt. Det er heller ikke gjort noen systematisk undersøkelse av slike skrin med hensyn til datering. I noen tilfeller kan man være heldig, som f.eks. med fyrstikkesken med årstall på og stivelsesesken med

avispapir inni. Disse må ha blitt deponert henholdsvis etter 1876 og rundt 1898. Forsøker man å datere de ulike treskrinene på bakgrunn av stil og type, kan man støte på problemer. Et eksempel er skyvelokkskrinene. Slike har vært i bruk helt opp i moderne tid, men er også kjent fra graver fra eldre jernalder (f. eks. C 9240, Rygh 1885). Karveskurddekoren som man finner på en del sveipeskrin er en type dekor som også har vært i bruk fra jernalderen av og helt opp i nyere tid. Tilstanden til mange av disse skrinene indikerer imidlertid at de kan være av noe nyere dato, heller enn middelalderske. Mange skrin er da også funnet i kirker som er yngre enn middelalder. Det er forøvrig verdt å merke seg at minst to av skrinene fra Borgund stavkirke må være deponert der etter at den nye kirken ble tatt i bruk i 1868.

Fenomenets utstrekning i tid kan med andre ord være vanskelig å spore bakover. Man har imidlertid noen flere holdepunkter for hvor langt frem i tid slike fosterbegravelser har foregått. Skrinene i seg selv er et holdepunkt, men det finnes også enkelte skriftlige og muntlige belegg for skikken fra nyere tid. Dette skal jeg komme tilbake til seinere.

Bakgrunn for deponeringen

Hvorfor har man begravd fostrene? Hvorfor har det vært viktig for mange å få plassert de ufullbårne barna i nærhet til kirken? Kan det finnes flere årsakssammenhenger? Det mest umiddelbare motivet er selvsagt at folk må ha ønsket at de små skulle få hvile i vigslet jord. Men grunnen til at dette var så viktig er kanskje mer sammensatt og kompleks enn man skulle tro.

I vigslet jord

Viktigheten av å gi de ufullbårne barna et hvilested i eller ved kirken illustreres ved at deponeringen antagelig har skjedd i hemmelighet. Fosterbegravelser ble av flere grunner ansett som en ulovlig handling, men ble altså utført allikevel. For å ha rett til å bli begravet i vigslet jord og dermed oppnå sjelens frelse måtte man være døpt, og på denne måten innlemmet i menigheten. Begravelser i selve kirken ble dessuten forbudt på 1800-tallet. Olav Bø baserer bl.a. sine opplysninger om fosterbegravelser på et spørreskjema som han og Nils Lid sendte ut til alle landets prester i 1953. Rundspørringen viste at prestene tilsynelatende hadde lite kunnskap om skikken, og svarene fra disse var ofte negative. Men i noen tilfeller hadde prestene overlatt til kirketjeneren eller graveren å svare, og disse hadde bedre kunnskap. Dette illustrerer godt at det har vært tale om "en skikk utenom alle skikker" (Bø 1978), en praksis folk kjente til, men som det ikke ble snakket høyt om. Prestene visste kanskje lite eller ingenting, eller valgte å se gjennom fingrene med det. Det er med andre ord et uttrykk for en folkelig religiøs praksis som går på siden av den offisielle religionsutøvelsen, og som man ikke nødvendigvis finner belegg for i skriftlige kilder.

Utvilsomt ligger det en forestilling bak disse handlingene som vitner om at de ufullbårne fostrene i folks bevissthet har hatt menneskelige sjeler, selv om de kanskje

ikke kunne sidestilles med levendefødte, døpte barn. I tradisjonsmaterialet som omhandler fosterbegravelser skiller det sjelden mellom fostre og fullbårne dødfødte barn. Slike grenser har imidlertid vært omdiskutert gjennom tidene, både når det gjelder ufullbårne barn, fullbårne men dødfødte barn, udøpte barn osv. I middelalderen var dåp et absolutt krav for å bli begravet i vigslet jord, og dermed oppnå himmelens salighet (Sellevold 2001:202). Denne regelen var imidlertid årsak til strid innen kirken, noe som bl. a. resulterte i idèen om et særskilt sted for slike små, et "limbus puerorum". Dette var ikke helvete, men heller ikke himmelen. Denne idèen ble imidlertid aldri helt akseptert som godt nok av allmenheten. Nøddåp har derfor vært vanlig. Kristenretten i Gulatingsloven hadde en regel om nøddåp, som kunne foretas dersom barnet sto i fare for å dø før de kunne nå til prest (Helle 2001:190). Det har også forekommet dåp av dødfødte, bl.a på 1400 og 1600-tallet (Bø 1960:104). Men dette gjaldt vel helst mer eller mindre fullbårne barn. Fostre eller ufullbårne barn blir sjelden omtalt i slike sammenhenger. Slik sett faller disse mellom flere stoler. Ifølge kirkens offisielle syn var ikke fostre berettiget begravelse i vigslet jord, men fosterbegravelsene vitner om at folk flest kunne være av en annen oppfatning. Den akademiske og teologiske diskusjonen omkring når man kan betrakte noe som et "ferdig" menneske er forøvrig stadig en aktuell problemstilling.

Utburden

Det var altså viktig for den lille sjelens frelse å få en grav i vigslet jord. Imidlertid er det også et annet aspekt ved dette ønsket som har bakgrunn i andre typer forestillinger i forbindelse med udøpte barn. Disse forestillingene har mer med folketro og overtro å gjøre enn med offisiell kristen religion, selv om de på mange måter er knyttet sammen. Som det ofte er tilfelle i sammenheng med folketro, har man å gjøre med et sammensatt idèkompleks hvor det er vanskelig å skille eller avgjøre opprinnelsen for de enkelte elementene. I dette tilfellet er det snakk om forestillinger som har sine røtter langt tilbake i tid. Det dreier seg om den utbredte frykten for gjenferdet av udøpte barn, *utburden* (utbæringen).

Ifølge det islandske sagamaterialet, foregikk det barneutbæring i de nordiske landene i førkristen tid. Det fremgår imidlertid at dette var noe som forekom kun i helt spesielle tilfeller, f.eks. i forbindelse med uår og nød, stor barnerikdom, eller hvis barnet var vanskapt. Fremgangsmåten er også nevnt i den første islandske kristenretten, og har vært fullt lovlig. Da kristendommen ble innført omkring år 1000, insisterte islendingene på fortsatt å ha rett til utbæring. I de eldste norske lovene gis det også i spesielle tilfeller rom for utbæring, men i mer begrenset omfang. Både Gulatings kristenrett, Eldre Frostatingslov, Eldre Bjarkøyrett og Borgartings kristenrett sier at alle barn skal ales opp, med unntak av svært vanskapte barn (Bø 1960). Både i sagamaterialet og seinere i kristen folketro er det imidlertid knyttet vonde og farlige ting som følge av slike gjerninger. Det lille barnet kunne bli en utburd.

I hedensk tradisjon var utburden et slags troll eller ond vette. I kristen tradisjon dukker

betegnelsen *ropar* opp; den som roper etter navn. Dette henspeiler på barnet som ikke var døpt og derfor ikke fant hvile. Utburdens rop kunne høres på spesielle steder, i nærheten av der de hadde blitt ”båret ut”. I folketradisjonen er det knyttet mange forestillinger til utburden, og en del av dem har å gjøre med at man i mange tilfeller ikke visste hvordan det ”hang sammen”. Man mistenkte at ting ikke hadde gått riktig for seg, at noen kunne ha født barn i hemmelighet og endatil tatt livet av de små for å skjule en uønsket graviditet. Utburden holdt til der moren i skjul hadde gjemt den lille. Derfor kunne man også oppleve at utburden ropte etter moren sin, etter å die, eller avslørte morens navn. Utburden er altså en gjenganger som ved f. eks. å rope plager folk som kommer i nærheten av tilholdsstedet hans eller hennes (Bø 1960). De vil på denne måten oppnå noe; de vil ha hjelp til å finne hvile. Ifølge folketradisjonen vil utburden kunne slå seg til ro dersom han/hun får navn. Derfor kunne den usalige døpes med et provisorisk rituale der man ropte ut navn til ham eller henne. For å være på den sikre siden burde man rope både et guttenavn og et jentenavn. Etter folketradisjonen er det ellers uklart om utburden var gjengangeren etter et fullbåret barn som seinere ble tatt av dage, eller om også ufullbårne og dødfødte barn kunne gå igjen på denne måten (Bø 1960). Sannsynligvis har det ikke vært definerte skiller i folks bevissthet når det gjaldt slike forestillinger.

Det å miste et barn i en spontanabort var forøvrig også assosiert med negative krefter i folketroen. Man må vel anta at de fleste fosterbegravelser stammer fra slike tilfeller. Selv om det neppe har vært uvanlig å miste ufullbårne barn, kunne det bli sett på som straff for en synd man hadde begått. Kanskje hadde moren vært uforsiktig under svangerskapet. Det var mange ting gravide kvinner skulle holde seg unna som hadde med overtro å gjøre, og som kunne forårsake at man mistet barnet. Hun skulle f.eks. ikke drikke noe som var rørt i med kniv, eller gå opp en trapp der noen drev og slipte kniver (Bø 1960). Det fremgår forøvrig av tradisjonsmaterialet at spontanaborter var noe det ikke skulle snakkes høyt om. Det gjelder jo også for deponeringen av fosterbegravelsene i kirken, at det var noe som foregikk i stillhet. Kanskje var også forestillingen om utburden en faktor; det var altså ikke bare for den lille sjelens salighet at det var viktig å få den i vigslet jord. Det var også av hensyn til de overlevende, så de ikke skulle plages av gjenferdet til det udøpte barnet. Selve ordet ”utburd” stammer riktignok fra fenomenet barneutbæring, men ble etter hvert en generell betegnelse på gjengangere etter små barn.

Utburdforestillinger har vært utbredt både i Norge og Sverige, og har holdt seg langt opp i vår tid. Som en kuriøsitet kan det nevnes at ”Krösa-Maja” i Astrid Lindgrens bøker om Emil i Lønneberget ble livredd da hun trodde Emil var en ”möling” da han kom krypende opp av pipa full av sot. Möling/mylling er svenske ord for utburder eller barnegjenferd. Astrid Lindgren er født i 1907 og bøkene om Emil er skrevet i tidsrommet 1963 – 1985, og dette viser at utburdforestillinger har vært levende også i nyere tid. Det finnes også andre eksempler fra skjønnlitteraturen som omhandler både utburdforestillinger og fosterbegravelser. Petter Dass omtaler en sak i dikts form

i "Nordlands Trompet", skrevet i 1739, som omhandler et utburdtilfelle i Steigen i Nordland. Der skal en utburd ha holdt stort leven på slutten av 1600-tallet. I dette tilfellet avslørte utburden hvem moren var, og at denne moren hadde tatt livet av sitt lille barn. Hun ble seinere henrettet for ugjerningen, til tross for at man aldri fant noen rester etter barnet. Moren tilstod imidlertid drapet overfor presten. Saken er nedskrevet av sokneprest Arent Hartvigsen, og originalmanuskriptet fra 1687 befinner seg i Det kongelige bibliotek i København (Hodne 2000). Hjalmar Christensen beskriver i romanen "Fogedgaarden" fra 1911 hvordan et lite barn som ble født "... adskillige maaneder før tiden, var dødfødt...". Den lille ble lagt i et fint lite skrin og tatt med til kirkegården, der det ble stukket inn i en åpning i muren. Der ble skrinet dyttet langt inn, og han som gjorde dette kunne høre hvordan "...det møttes med en anden liten kiste". Hendelsene i boka er fra Sunnfjord, og det er tydelig at det her er snakk om en kjent skikk (Bø 1960).

Folkemedisin og magi

Det er ett siste moment som må nevnes i forbindelse med skrin funnet i kirkekontekst. I enkelte tilfeller kan nemlig skikken settes i sammenheng med forestillinger innen folkemedisinen. Også her kan det være vanskelig å skille de ulike idèene; som så ofte når det gjelder folketro går mye i hverandre. Olav Bø trekker frem en mye utbredt forestilling om at de døde ble lykkelige hvis de fikk en liten med seg i graven. Men man kunne "lure døden" eller den døde ved å legge en dukke i graven eller i et skrin i kirkemuren (Bø 1960:126). I folketroen finnes det flere eksempler på symbolsk bruk av dukker og dukkelignende gjenstander. I nyere folketro er det et vanlig legeråd mot mange barnesykdommer, f.eks. rakitt, å sette ned dukker i kirkemuren. Man kunne f.eks. lage en tøydukke hvor man tok med litt av barnets hår, negler eller klær. Man kunne også bruke et skrin til å legge disse tingene i istedet for å lage en dukke. Dette skulle fungere som en erstatning for det ekte barnet. Det kan derfor ikke avskrives at enkelte skrin kan ha hatt en slik funksjon, og derfor ikke har vært "ekte" fosterbergravelser.

Ifølge folketroen kunne nemlig de døde dra de levende etter seg. Årsakene til mange slags sykdommer var ifølge folketroen å finne blandt de døde eller de underjordiske. Reichborn-Kjennerud omtaler også såkalte "sykdomsvetter" som kunne forårsake mye ugreie (Reichborn-Kjennerud 1928). Bot for slike sykdommer måtte derfor søkes gjennom magi. Både døde mennesker, sykdomsvetter og underjordiske av ymse slag (f.eks. alver) kunne altså forårsake sykdommer hos levende mennesker. Særlig små barn var utsatt. Døde mennesker, og da gjerne slektninger av det aktuelle barnet, kunne legge "elsk" på barnet, også kalt "kirkegårdselsk" eller "moldelsk". Dette kunne også ramme voksne slektninger. Den avdøde ville ha med seg personen eller barnet den hadde elsk for, og de levende kunne bli svært syke av dette, i verste fall dø. Man kunne verge seg mot kirkegårdselsk ved å risse navnet til den syke et sted i kirken. Men det beste rådet for små barn som var utsatt for elsk fra avdøde personer var å lage en dukke eller liknende som skulle fungere som en erstatning for barnet. Det samme

Figur 5. Pjotrepakke fra Borgund stavkirke (Foto: John Olsen).

rådet gjelder om sykdommen var forårsaket av underjordiske eller sykdomsvetter, men rådene for hvor man skulle gjøre av dukkene varierer noe. Kirken/kirkegården har imidlertid vært det vanligste. Man kunne også helgardere seg og lage flere dokker og plassere dem ulike steder. Ved å plassere noe fra det syke barnet i dukken eller skrinet, f. eks. negler, hår eller biter av klær, skulle man så lure den døde, sykdomsvetten eller de underjordiske til å tro de hadde fått barnet med seg.

Man kan skille ut tre hovedelementer når det gjelder disse forestillingene. Det første er velkjent innen magisk folkemedisin og kalles *pars pro toto*, altså en del som representerer det hele, i dette tilfellet f.eks. negler, hår eller klær som representerer barnet. Dette vil da fungere som en erstatning for det virkelige barnet. Her kommer også elementet *offer* inn, idet man ofrer en erstatning for barnet til en avdød, en sykdomsvette eller underjordiske for at disse skal slutte å plage de levende. *Overføring* er et velkjent element innen folkemedisin som vel også er til stede her. Det går på at man kan føre sykdommer over på andre personer eller gjenstander, i dette tilfellet dukker e.l. Tanken er da at gjenstanden vil ta sykdommen med seg og den syke vil bli frisk.

Siden det ikke har vært noen systematisk undersøkelse av fosterskrin eller innholdet av disse, er det vanskelig å avgjøre om noen av gravleggelsene med sikkerhet kan sies

Figur. 6. Menneskefigur og dyrefigurer fra Borgund stavkirke (Foto: John Olsen).

å ha symbolsk karakter. Olav Bø hevder at symbolske innslag kan forekomme men kun marginalt, og at det i all hovedsakelighet dreier seg om faktiske fosterbegravelser. Selv om ikke veldig mange skrin er åpnet og undersøkt, er det i flere tilfeller påvist skjelettresten. To av skrinene fra Borgund inneholder som nevnt helt klare rester etter fostre. Ytterligere to skrin inneholder mulige rester, men det ene var i en slik forfatning at det ikke lot seg undersøke nærmere, og det andre inneholdt rester som kan ha vært forvitret bein/brusk. Fra et funn i Eidsborg gamle stavkirke i Telemark er det opplyst at et skrin inneholdt et lite barneskjelett, ca. 25-30 cm. langt, inntullet i et gammelt, grovt tøyestykke. Om et funn i Bygstad kirke i 1939 opplyses det at det inne i et skrin lå "et skjelett innviklet i hvitt bomullstøy". Det finnes også andre eksempler hvor det opplyses om skjelettresten i skrinene. Dette til tross for at skjelettet i de første månedene av svangerskapet bare er brusk, og derfor forvitrer lett. Det er derfor ingen tvil om at det dreier seg om "ekte" fosterbegravelser i mange tilfeller.

I de tilfellene det kan påvises skjelettresten, er disse gjerne svøpt i hvitt klede. Bø skriver at dette kan være fordi aborten skulle "stelles" som et vanlig lik, og det var vanlig tradisjon å svøpe liket i hvitt (lin)tøy (Bø 1960). Hvor vanlig dette har vært eller når i tid dette har forekommet spesifiserer han imidlertid ikke. Men hvitt liksvøp er

bl.a. omtalt av Hilding Johansson og Jarl Gallén i Kulturhistorisk Leksikon (KLNMI, 1956:415), og har nok forekommet i et visst monn både i middelalder og nyere tid. Det er også flere eksempler på skrin som *kun* inneholder rester av hvitt tøystoff. Hvorvidt dette er fordi eventuelle skjelettresten er forvitret bort og bare tøyet er igjen, eller om det er snakk om en symbolsk nedlegging av typen nevnt ovenfor, er vanskelig å avgjøre. Men uten nærmere undersøkelser kan det ikke avvises at det kan forekomme skrin som kun inneholder f.eks. deler av barneklær som er satt ned i magisk/medisinsk hensikt. Det som imidlertid er sikkert, er at man ved kirkeundersøkelser har funnet andre gjenstander som kan knyttes til det samme idèkomplekset, f.eks. dukkefigurer og såkalte "pjotrepakker". Pjotrepakker er tøybiter som er surret sammen med tråd så det blir en liten pakke. Pakken kan inneholde magiske remedier av ulik art, men heller ikke disse er undersøkt nærmere. Bø beskriver disse posene som "posar med ulikt innhold som dei såkalla signekjerringane hadde med seg" (Bø 1978). Å *pjotre* betyr bl.a. å mumle fram formler og ord under magiske legeritualer. Dukkefigurene kan også være laget av sammensurrede tøyfiller, og det kan i noen tilfeller være vanskelig å skille fra hverandre pjotrepakker og dukkefigurer. Det forekommer imidlertid også dukkefigurer utskåret i tre.

Fra Borgund stavkirke finnes det både en pjotrepakke (BRM 43/18, se fig. 5) og en dukkefigur i tre (BRM 43/14, se fig. 6). Pjotrepakken er i rødt tøy med sorte ruter, surret sammen med en hyssingstump, og inneholder bare litt ubestemmelig "rusk" (kan være urter e.l.). Dukken er en liten stilisert menneskefigur, grovt skåret ut av ett trestykke, ca. 11,5 cm. lang. Den mangler armer og bein, kun hodet/ansiktet er tydelig markert. Det er forøvrig også funnet tre dyrefigurer av tre i kirken (se fig. 6). Disse er grovt utskåret på samme måte som menneskefiguren, og ser ut til å være stiliserte utgaver av husdyr. Alle disse figurene *kan* representere ulike former for sykdomsmagi, enten for mennesker eller for husdyr. At de har endt opp under kirkegulvet er for så vidt ikke uventet, da nettopp dette rådet går igjen i mange gamle magioppskrifter: dukkene skulle nedlegges i kirken eller på kirkegården (f.eks. Reichborn-Kjennerud 1928).

Avslutning

Til tross for linjer helt tilbake til sagafortellingene, finnes det ingen arkeologiske eksempler på skrin som sikkert kan dateres til middelalder eller tidlig etterreformatorisk tid. Men datering av skrinene kan som nevnt være problematisk, og det er heller aldri gjort noen systematisk undersøkelse av slike skrin. En del av dem er funnet i kirker fra middelalderen, og kanskje kan enkelte av disse være av eldre dato. Det kan også være at så gamle skrin ikke er bevart, eller er så dårlig bevart at de ikke er identifiserbare. Som nevnt har småskrin fra kirker kun unntaksvis blitt tatt inn til museene, og funnopplysninger tyder på at man har valgt ut de fineste og best bevarte. Det er derfor vanskelig å si hvor gammel skikken med kristne fosterbegravelser er. Det finnes imidlertid skriftlige belegg fra Sverige som tyder på at skikken iallefall var kjent der på 1600-tallet. I Sundal herads dombok (Dalsland) er det referert en sak fra 1643

der en kvinne har hatt et ”missfall” og gjemt fosteret på kirkegården. I 1646 skal en kvinne ”i lönndom födt et halfgånget foster”, og siden i hemmelighet lagt det i en eske og nedsatt det på kirkegården (Bø 1960).

Det som imidlertid virker klart, er at skikken har holdt seg langt opp i ”vår” tid, iallefall til de første tiårene av 1900-tallet. Under restaureringen av Sylte kirke i Tresfjord i 1925 ble det slått stort opp i avisene da det ble funnet en del skrin som inneholdt fosterbegravelser. Det ble snakket om at det kunne ligge kriminelle handlinger bak. Men etter hvert fant man ut om skikken med å deponere fostre i kirken på denne måten. Et av skrinene var svøpt i en avis fra 1921, men det ser ut til at skikken ikke lenger var allment kjent på det tidspunktet restaureringen skjedde. Etter hvert kom dessuten sykehusene inn i bildet når det gjaldt å ta seg av fostre og dødfødte barn. Det er forøvrig interessant i denne sammenhengen at sykehusene på en måte fortsatte en gammel tradisjon, da de la fostre og dødfødte barn anonymt i graver sammen med andre avdøde personer. Som tidligere nevnt var dette vanlig praksis iallfall til ut på 1970-tallet, muligens enda lenger. Dette er forøvrig et kontroversielt tema som det har vært en del blest om den siste tiden. Foreldre som har mistet barn får ikke vite hvor deres dødfødte barn er blitt begravet. I noen tilfeller er det ikke registrert hvor barna er gravlagt. I andre tilfeller kan ikke kirken opplyse om det av hensyn til de pårørende av den personen som har fått med seg et dødfødt barn i graven.

En vesentlig forskjell på tidligere tiders nedlegging av skrin med fostre i kirken og sykehusenes deponering av fostre og dødfødte i ukjente graver, er foreldrenes rolle. Mens det tidligere sannsynligvis var foreldrenes ønske og avgjørelse at deres lille skulle få komme i vigslet jord, og kanskje selv sørget for det, har denne oppgaven etter hvert blitt overtatt av helsevesenet. Foreldrene fikk ikke vite hva som hadde skjedd med deres barn. Det er ikke vanskelig å forestille seg hvordan dette kan ha vært svært traumatisk for mange. Sett fra dette perspektivet blir skikken med selv å gravlegge sine små i skrin som man gjemmer i kirken både forståelig og rørende.

Skikken med fosterbegravelser er også et godt eksempel på at det har eksistert ideer og trossystemer på siden av den offisielle religionen i historisk tid. Det understreker også viktigheten av å supplere skriftlige kilder med arkeologisk materiale. Ikke alle aspekter ved et samfunn vil avspeiles i skriftlige kilder. De er gjerne nedskrevet av embedspersoner, og vil derfor alltid til en viss grad være selektive. Folkelige forestillinger har gjerne eksistert som muntlige tradisjoner, og er kanskje nedfelt i materiell kultur i større grad enn i skriftlige kilder. Det arkeologisk kildematerialet er derfor sentralt i slike sammenhenger.

Litteratur:

- Bø, Olav 1960: *Øskjer i kyrkjemuren*. Norveg 7, 1960. Oslo.
- Bø, Olav 1978: *Kyrkjefunn og folketru*. Aarbok for Foreningen til Norske fortidsnindsmærkers bevaring 1978. Oslo.
- Christie, Håkon 1963: BRM 254. *Nedstryn kirke. Utgravning under koret 15- 20 juli 1963*. Upublisert innberetning, Topografisk Arkiv. Stryn, Sogn og Fjordane. Bergen Museum, Bergen.
- Helle, Knut 2001: *Gulatinget og Gulatingslova*. Skald. Leikanger.
- Hodne, Ørnulf 2000: *Mystiske steder i Norge*. Cappelen Forlag. Oslo.
- KLNM., Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk middelalder, Bind I, 1956. *Begravning*. Rosenkilde og Bagger. København.
- Lidén, Hans Emil 1969: BRM 43. *Borgund stavkirke*. Upublisert funnkatalog, Topografisk Arkiv. Lærdal, Sogn og Fjordane. Bergen Museum, Bergen.
- Reichborn-Kjennerud, I. 1928: *Vår gamle trolldomsmedisin*. Jacob Dybwad. Oslo.
- Rygh, Oluf 1885/1999: *Norske Oldsager*. Nyutgitt i Trondheim 1999.
- Sellevoold, Berit Jansen 2001: *From Death to Life in Medieval Hamar. Skeletons and Graves as Historical Source Material*. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Vibe- Müller, Inger Helene 1984: *Kirkefunn som arkeologisk og kulturhistorisk kildemateriale*. Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1982/1983. Oslo.

Avisartikler

- Aarset, Knut Arne: *Barnefostre ikkje museumsgjenstandar*. Sunnmørsposten 20.03.98.
- Blomquist, Bernt: *Sønnen lå i 90- årings grav*. Dagbladet 24.10.05 (Nettutgave).